

EKOLOGİYA**İŞĞAL ALTINDA OLMUŞ KİÇİK QAFQAZIN CƏNUB-ŞƏRQİNDƏ
ƏTRAF MÜHİTİN TARAZLIĞINI POZAN AMİLLƏR****T.A.XƏLİLOV, N.K.NAĞİYEVA***Bakı Dövlət Universiteti**telmanxalilov@bsu.edu.az, numunanagiyeva@bsu.edu.az*

Məqalədə Kiçik Qafqazın cənub-şərq qurtaracağında yerləşən Zəngilan, Cəbrayıl və Fizuli rayonlarının ərazisində işğal altında olmuş dağ və dağətəyi ərazilərdə ətraf mühitin tarazlığını pozan amillərdən bəhs olunur. Göstərilir ki, ermənilərin qəddar işğalçılıq siyasəti nəticəsində, torpaqlarımız eroziyanın bütün növlərinin inkişafı, ərazilərin çirkab sularla çirkləndirilməsi, nizamsız əkinçilik, meşələrin qırılması, su ehtiyatlarımızın, şəhər və kəndlərimizin, mədəni irslərimizin dağıdılması nəticəsində ətraf mühitin tarazlığını pozan amillər yaranmışdır.

Açar sözlər: ekosistem, antropogen amillər, eroziya, irriqasiya, sel, suvarma, aşınma, torpaq qoruyucu, münbitlik, aqrotexnika

Bütün dağlıq rayonlarda olduğu kimi, Kiçik Qafqazın cənub-şərq qurtaracağında yerləşən Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl və Fizuli rayonlarının dağ və dağətəyi bölgələrində yerləşməklə, geoloji, geomorfoloji, iqlim, bitki örtüyü və torpaqların morfoloji quruluşu mürəkkəb olub, relyefi uzun illər boyu daxili (endogen) və xarici (ekzogen) proseslərin, tektonik hərəkətlərin birgə təsiri nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Kiçik Qafqazın dağ və dağətəyi zonalarında, eləcə də düzən zonaların suvarılan ərazilərində bu proseslər, xüsusilə də eroziya prosesi geniş yayılaraq torpağın üst münbit qatını dağıdır, ekosistemləri məhv edir, ərazinin görünüşünü və simasını kəskin şəkildə dəyişir. Eroziya proseslərinin əmələ gəlməsində təbii amillərlə yanaşı, antropogen amillərdə böyük rol oynamışdır.

Tədqiqat ərazilərində eroziyanın bütün növləri: səthi, qobu, otlaq, irriqasiya və külək eroziyası mövcuddur (4). Relyefin dəyişməsindən asılı olmayaraq torpağın təbii qoruyucu vasitəsi olan ot bitkiləri və meşələr altında torpağın yuyulması, ümumiyyətlə, baş vermir və ya nəzəri cəlb etmədən gedir.

Dağ zonalarında atmosfer çöküntüləri fəsilələr üzrə qeyri-bərabər paylanmaqla, əsasən yaz və payız aylarında, əksərən də leysan şəklində düşür (2). Leysan yağışlar bitki örtüyü zəif olan yamaclarda şum və axın əmələ gətirir ki,

nəticədə torpaqlar yuyulur və sel hadisəsi yaranır. Sel hadisəsi baş verən sahələrdə lilli-qumlu suyun bir hissəsi axarlardan, qurğulardan keçdikdə onları daşla və qumla doldurur (1). Su eroziyası ilə yanaşı tədqiqat ərazisində külək eroziyası da baş verir. XX əsrin 90-cı illərində torpaqlarımız ermənilər tərəfindən işğal edildikdən sonra düzənliklərimiz təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq nizamsız, qəddarcasına istifadə edilməsi, öyrüşlərin nizamsız otarılması, meşələrin əkiçilik və yanacaq əldə etmək və digər məqsədlərə görə vəhşicəsinə qırılması nəticəsində və suyun yamaqların uzununu istiqamətində aparılması torpaqlarımıza xeyli ziyan vurmuşdur.

Meşələr, xüsusilə dağ meşələri böyük torpaq qoruyucu və su tənzimləyici xüsusiyyətə malikdirlər. Meşələrin həddindən artıq qırılıb dağıdılması böyük su axını əmələ gətirir ki, bu da böyük dağıntılara səbəb olur. Meşə massivlərinə ən mənfi təsirlərdən biri Ermənistan dövlətinin işğalçılıq siyasəti olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası sabiq Dövlət Torpaq və Xəritə çəkmə Komitəsinin rəsmi məlumatlarına görə, işğal edilmiş ərazilərdə 194,2 min hektar meşə ilə örtülü sahə qalmışdır ki, bu bütün Ermənistanın meşə ilə örtülü sahəsinin 62,9%-nə bərabərdir. Bütün bunlara əlavə qurulmuş istehkam qurğuları, onların betonla örtülməsi, iri texnikanın torpağın strukturunu pozması, bombaların, raketlərin yaratdığı çuxurlar, meşələrin qırılması, xaricə satılması, sistem-siz əkinçilik, dağılmış evlər, məscidlər, kilsələr, körpülər, yollar, məhv edilmiş su qurğuları və mineral bulaqlar, tarixi abidələrin dağıdılması və məhv edilməsinin bugünkü mənzərəsini görən insanlar dəhşətə gəlirlər. Ermənilərin yay aylarında, əhalinin suvarma və içməli suya ehtiyacı olan vaxt suları tamam kəsməsi, qış aylarında isə suyu buraxıb sel hadisəsi yaratması, üstəlik suya müxtəlif partlayıcı uşaq oyuncaqları buraxıb, aşağı axınlarda insanlara (xüsusilə azyaşlılara) təhlükə törətməsi hamıya məlumdur.

Erməni vandallarının istər meşəlik, istərsə də düzənlik ərazilərimizi od vurub yandırması üzvi qalıqların tamam yanıb getməsinə və torpaqların kəsədləşməsinə səbəb olur.

Araz boyu düzənliklərdə Cəbrayıl və Fizuli rayonlarına qədər və daha aşağılarda əkin işləri apararkən aqrotexniki qaydalara riayət edilmədiyinə görə, ərazilər aşınma prosesinə daha çox məruz qalmışlar.

Torpaqların yuyulmasına və inkişafına meyilliklə yanaşı, yamaqların baxarlığı da böyük təsir göstərir. Adətən cənub yamaqlar daha əlverişli şəraitə malik olurlar. Yamaqlarda çarpaz üsulla dənli bitkilər səpininin aparılması eroziyaya qarşı mübarizədə çox faydalı tədbirlərdən biridir. Münbitliyin artırılmasında bioloji üsullarından istifadənin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu üsulun tələblərinə əsasən bitkilərin yerüstü hissəsinin və köklərinin, habelə onların çürüntü məhsullarının torpaqqoruyucu xassələrindən istifadə olunmalıdır. Səmərəli və iqtisadi cəhətdən əlverişli tədbirlərdən biri də bu sahələrə çoxillik otların səpilməsidir.

Uzun zaman çərçivəsində torpaqda əmələ gəlib toplanmış humus və əsas qida maddələri səthi axın əmələ gətirən yağış və qar sularının təsirindən şırım-

larla yuyulub aparılır və səmərəsiz olaraq dərələrə, çaylara tökülür. Torpaqda olan münbitlik xeyli azaldığından, yüksək məhsul əldə etmək üçün əsas amillərdən biri olan qida maddələri və rütubət itkisinə məruz qalır. Həmin torpaqlarda humusun, həyat üçün zəruri olan qida maddələrinin miqdarı kəskin aşağı düşür (3).

Tədqiqat ərazilərində eroziya prosesinin qarşısını almaq, işğaldan sonrakı dövr ərzində səthi su axınıni nizama salmaq, kənd təsərrüfatı bitkilərindən yüksək və stabil məhsul almaq, kompleks torpaq qoruyucu mübarizə tədbirlərinin geniş həyata keçirilməsini təmin etmək üçün aşağıdakı tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsini məqsədə müvafiq hesab edirik:

- təşkilat təsərrüfat tədbirləri;
- torpaq qoruyucu aqrotexniki mübarizə tədbirləri;
- az məhsuldar və eroziyaya uğramış yamaclarda çoxillik ot bitkilərinin səpini;
- yuyulmuş dağ yamaclarında üzümlüklər və meyvə bağlarının salınması;
- eroziyaya uğramış torpaqların münbitliyinin bərpa edilməsi məqsədilə gübrələrin tətbiq edilməsi;
- atmosfer çöküntülərinin torpağa yaxşı hopması üçün torpağın susuzdırma qabiliyyətini artırmaq və s.

Təşkilatı təsərrüfat tədbirləri dedikdə, ərazinin eroziyaya qarşı təşkili nəzərdə tutulur. Ərazinin düzgün təşkili sahələrdən relyeflə əlaqəli surətdə səmərəli istifadə olunmasını, kənd təsərrüfatı bitkilərinin xüsusiyyətlərinin, ərazinin eroziyaya uğrama dərəcəsinin nəzərə alınmasını tələb edir. Aqrotexniki üsullardan torpaq eroziyasının qarşısını almaq və münbitliyin bərpa olunmasına çalışmaq, torpağın su-fiziki xassələrini yaxşılaşdıran sukeçirmə qabiliyyətini yüksəldən dərin zolaqlarla yumşaltmaq, yarıqlar açmaq və s. torpaq səthində su axımlarını nizamlayan, şum və becərmə işlərinin yamacın eninə aparılması, şırımların açılması, bufer zolaqlarının düzəldilməsi üsullarından istifadə edilməlidir.

Məqsədimiz işğaldan sonra torpaqlarımızda bütün neqativ amillərin aradan qaldırılması və azaldılması, ərazilərdə yenidən məskunlaşacaq əhalinin əsas vəzifəsi olmasıdır.

NƏTİCƏLƏR

1. Kiçik Qafqazın cənub-şərq yamaclarında yerləşən dağ və dağətəyi bölgələrində yerləşməklə, iqlim, bitki örtüyü və torpaqların morfoloji quruluşu mürəkkəb olub, relyefin uzun illər boyu daxili (endogen) və xarici (ekzogen) proseslərin, tektonik hərəkətlərin birgə təsiri nəticəsində əmələ gəlmişdir.
2. Bu zonalarda, eləcə də düzən ərazilərində bu proseslər, əsasən də bütün növlərin müşahidə olduğu eroziya prosesləri geniş yayılmışdır.
3. İşğal dövründə düşmənlərimizin torpaqlarımızdan qəddarcasına istifadə etməsi, öyrüşlərin nizamsız otarılması, meşələrin qırılması, suyun yamacların uzununu istiqamətində aparılması və s. torpaqlarımıza xeyli ziyan vurmuşdur.

4. Sistemsiz əkinçilik, meşələrin qırılması, qurulmuş istehkamlar, onların betonla örtürülməsi, iri texnikanın, bombaların, raketlərin köməyi ilə çuxurların yaradılması, torpaqların strukturunun pozulması, dağılmış evlər, məscid və kilsələr məhv edilmiş su qurğuları, bütün bunlar ətraf mühitin tarazlığını pozan amillər olmaqla, ərazilərimizi ekoloji böhran vəziyyətinə gətirmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Рустамов С.Т., Кашкай Р.М. Водный баланс Азербайджанской ССР. Баку: Элм, 1978
2. Эюбов А.Д. Основные закономерности и распределения типов погод природных зон. Азерб. ССР, 1963.
3. Салаев М.Э. Почвы Малого Кавказа. Баку, 1966.
4. Ибрагимов А.А. Эрозия почв и меры борьбы с нею к-3.им Н Нариманова Джебраил-ского района Аз.ССР. Труды сек. Эрозии. Том III, 1965
5. Abdullayev F.N. Qarabağ dağətəyi zonasında işğaldan azad olunan torpaqların çirklənməsi, pozulması və deqradasiyası (hərbi eroziya). Bakı: MBM, 2006

ФАКТОРЫ НАРУШАЮЩИЕ РАВНОВЕСИЕ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ ОСТАВШИЕСЯ ПОД ОККУПАЦИЕЙ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ МАЛОГО КАВКАЗА

Т.А.ХАЛИЛОВ, Н.К.НАГИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье описываются факторы нарушающие равновесие окружающей среды в оставшиеся под оккупацией Горных и предгорных территорий юго-восточной части Малого Кавказа. Указывается, что на изученной территории имеются много факторов нарушающие равновесие окружающей среды, в частности Зенгиланской , Джебраильской и Физулинской районов.

Ключевые слова: экосистема, антропогенные факторы, эрозия, ирригация, селевые, потоки, орошения, выветривания, почвозащитный, плодородие, агротехника

FACTORS DISTURBING THE BALANCE OF THE ENVIRONMENT REMAINING UNDER THE OCCUPATION OF THE SOUTHEASTERN PART OF THE LESSER CAUCASUS

T.A.KHALILOV, N.K.NAGIYEVA

SUMMARY

The article describes the factors upsetting the balance of the environment in the remaining under the occupation of the Mountainous and foothill territories of the southeastern part of the Lesser Caucasus. It is indicated that in the studied area there are many factors that disturb the balance of the environment, in particular, Zengilan, Jebrail and Fizuli regions.

Key words: ecosystem, anthropogenic factors, erosion, irrigation, mudflow, streams, etching, weathering, soil protection, fertility, agricultural technology